

УДК 94(477.54)“1921/1929”:334.713.025.2

ОСОБЛИВОСТІ ДЕРЖАВНОГО РЕГУЛЮВАННЯ СЕЛЯНСЬКИХ ПРОМИСЛІВ НА ХАРКІВЩИНІ ПРОТЯГОМ 1921–1929 рр.

А. С. Лапченко

(Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, м. Харків)

Зроблено спробу дослідити особливості державного регулювання діяльності селянських промислів на Харківщині на основі державних законодавчих актів, архівних матеріалів і наукової літератури. Показано, як державні органи влади, підсилюючи економічний тиск на приватників, обмежували їхню діяльність, поступово витискаючи з виробництва й товарообігу. Проаналізовано погляди радянських економістів та політиків 1920-х рр. щодо селянства в умовах нової економічної політики (неп).

Ключові слова: державні органи влади; приватне підприємництво; селянські промисли; неп; кооперація.

The author on the basis of archival materials and scientific literature tries to explore the peculiarities of state regulation of the activities of peasant industries in the Kharkiv region, on the basis of published by the state legislation. Along with this, the article shows how public authorities increased economic pressure by private enterprise, restrict their activity, gradually displacing production and trade. Also analyzed the idea of the Soviet economists and politicians of the 1920s against the peasants in the new economic policy. in the conditions of formation and development of market relations the industrial classes remained an important part of the economy. Farmers not only provide the population with necessary goods, but also to preserve centuries-old folk experience and artistic traditions.

Key words: public authorities; private enterprise; peasant crafts; NEP; co-operation.

Постановка проблеми. Дослідження проблеми визначено своєю актуальністю і потребами додаткового вивчення її в українській історіографії. У певних українських регіонах селянські промисли позитивно впливали на розвиток сільського господарства, промисловість, торгівлю, технічний і соціальний прогрес. Значну науково-практичну зацікавленість становить вивчення негативних сторін державного регулювання діяльності селянських промислів. Виявлення, критичне осмислення й творче засвоєння досвіду періоду непу дадуть змогу виконати низку нагальних завдань малого бізнесу. Ці обставини засвідчують значний науковий і практичний інтерес обраної автором дослідницької проблеми.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Початок дослідження розвитку селянських промислів у період непу було покладено у 20-ті рр. ХХ ст. Тоді

© А. С. Лапченко, 2016

з'явилися статті та брошури державних діячів¹, фахівців торговельної справи² та кооператорів³. А. Рибніков у власних працях розглядав селянські промисли як частину селянської економіки⁴. Однак здебільшого цим працям бракує глибокого аналізу, до того ж написані вони з класових позицій. Чимало публікацій більше нагадують економічні огляди та інструкції щодо заготівлі та експорту певних товарів.

Існують праці, де автори висвітлили певні методологічні аспекти проблеми та вирішили низку питань початкового етапу його вивчення. Заслужують на увагу праці, в яких розглянуто різні варіанти розвитку селянських промислів в УСРР у роки непу. Загальні аспекти розвитку промислів і приватного підприємництва висвітлено у працях В. Калініченка⁵, О. Сушка⁶, В. Олянич⁷ та ін. Отже, певні питання розвитку селянських промислів в УСРР вирішено нині. Утім питання розвитку селянських промислів у регіональному аспекті в період непу і досі маловивчені в сучасній історіографії.

У виданнях центральних⁸ і місцевих⁹ офіційних органів влади з теми нашого дослідження міститься інформація статистичного характеру. Важливі дані про розвиток селянських промислів на Харківщині в роки непу наявні у джерелах регіонального походження: доповідях, довідниках та інших статистичних матеріалах. Офіційні постанови, що характеризують правовий статус дрібних промисловців у селах, публікувалися на сторінках видань “Вестник промысловой кооперации”, “Плановое хозяйство”, “Экономическое обозрение”. В них наведено матеріал, який стосується загальносоюзних процесів. Основну ж групу джерел із даної теми становлять матеріали архівних фондів Державного архіву Харківської області (доку-

---

¹ Красин Л. Б. Монополия внешней торговли и нэп. – Харьков : Пролетарий, 1926.

² Фрумкин М. И. Народное хозяйство и внешняя торговля СССР. – М. ; Л. : Госиздат, 1926.

³ Кабалкин Ю. Внешняя торговля потребкооперации. – М. : Изд-во Центросоюза, 1926; Целларіус В. М. Досягнення української радянської кооперації. – Харків : Книгоспілка, 1926.

⁴ Рыбников А. А., Орлов А. С. Кустарная промышленность и сбыт кустарных изделий. – М. : Экономическая жизнь, 1923; Рыбников А. А. Очерки организации сельского кустарно-ремесленного хозяйства. – М. : Типография Товарищества “Кооперативное издательство”, 1926.

⁵ Калініченко В. Селянське господарство України в період непу: Історико-економічне дослідження. – Х. : Основа, 1997.

⁶ Сушко О. Непмани: соціально-історичний тип приватних підприємств в УСРР (1921–1929). – К. : НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2003.

⁷ Олянич В. В. Приватне та кооперативне підприємництво селянських господарств в Україні (1921–1929 рр.): історичний аспект : монографія. – Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2012.

⁸ Статистика України. Селянські бюджети України (монографічне обслідування селянських бюджетів за 1924–25 господарчий рік). – Харків : [Центр. Стат. Упр. УСРР], уряд. друк. імені Фрунзе, 1927. – № 115.

⁹ Статистична хроніка / Відділ статистики промисловості ЦСУ. – Харків, 1927. – № 1 (6).

менти адміністративно-управлінського, господарського та статистично-економічного характеру¹⁰).

Мета статті – розкрити особливості заходів органів державної влади щодо діяльності селянських промислів на Харківщині. Постановлено такі завдання: дослідити форми стягнення податків; пояснити причини особливої уваги радянської влади до дрібного виробника на селі; виявити адаптивні механізми функціонування сільських промислів у досліджуваному регіоні в роки непу.

Виклад основного матеріалу. Наприкінці 1920-го – на початку 1921-го рр. стало зрозуміло, що ідеї більшовиків про перемогу світової пролетарської радянської революції в реальному житті зазнали повного краху. Радянські республіки потрапили у міжнародну ізоляцію з повністю зруйнованими Першою світовою і громадянськими війнами промисловістю і сільським господарством. Виробництво промислової продукції в Україні знизилось у 10 разів 1921 р. порівняно з довоєнним 1913 р.¹¹ Невдоволення широких верств населення країни, особливо сільського, економічною політикою більшовиків примусило В. І. Леніна визнати повний крах політики “воєнного комунізму” і перейти до нової економічної політики (непу).

Нова економічна політика, яка мусила сприяти відновленню зруйнованого господарства, поставила перед дрібною промисловістю низку завдань. Дрібна промисловість мала залучити до виробництва сировину, яку не могла переробити велика промисловість; постачати великій промисловості вироби, сировину та напівфабрикати; наповнити ринок споживчими товарами. Процес відновлення дрібної промисловості мав можливість швидко здійснюватись, адже не потребував значних основних й обігових коштів, а дрібний виробник досить точно реагував на кон'юнктуру ринку та пропонував тільки рентабельну продукцію. Тож держава вирішила використати дрібну промисловість для розвитку великої промисловості, яка протягом останніх років занепадала. Також дрібна промисловість мала б поглинути значну кількість безробітних, які виникли внаслідок закриття значної кількості великих промислових підприємств.

Через порушену проблему держава протягом 1921 р. видала низку документів, де визначила заходи зі сприяння розвитку дрібної промисловості не тільки у формі приватних підприємств, але й кооперативній формі. Слід зазначити, що вже перші документи передбачали пільги промисловим кооперативам, тоді як приватна ініціатива залишалась поза державним протекціонізмом.

Реальний перехід до нової економічної політики (непу) в радянських республіках почався після прийняття X з'їздом РКП(б) (березень 1921 р.) рішення “Про заміну розкладки натуральним податком”, згідно з яким більшовики вдалися до

---

¹⁰ Державний архів Харківської області (далі – ДАХО). – Ф. Р-470 – Оп. 1. – Спр. 11; Ф. Р-503 – Оп. 1. – Спр. 60; Ф. Р-526. – Оп. 1. – Спр. 5; Ф. Р-519. – Оп. 1. – Спр. 30; Ф. Р-503. – Оп. 1. – Спр. 166; Ф. Р-536. – Оп. 1. – Спр. 4; Ф. Р-476. – Оп. 1. – Спр. 130; Ф. Р-1486. – Оп. 1. – Спр. 10.

¹¹ *Волосник Ю. П.* Підприємці і приватне підприємництво в радянській державі в добу НЕПу (на матеріалах України). – Х. : Контраст, – 2014. – С. 11.

обережного кроку – обміну на місцях, який мав здійснюватися через споживчі товариства¹². Як вважає С. В. Кульчицький, це була ленінська концепція про “місцевий господарський обіг”¹³. Це поклато початок цілій низці законодавчих актів, прийнятих державними органами РСФРР, а потім продубльованих в УСРР.

В Україні, на відміну від Росії, після проголошення непу, продовжувалося збирання заборгованості з продрозкладки за 1920 р., яка спочатку становила 60 % завдання¹⁴. Крім того, водночас зі сплатою єдиного сільськогосподарського податку селяни вносили ще одноразовий податок для відбудови сільського господарства, загальногромадянський, трудово-гужовий і подвірньо-грошовий податки (в натуральній і грошовій формах). Як бачимо, на плечі селян лягав важкий тягар зі сплати податків.

Також держава не хотіла допустити розвитку вільної торгівлі. Невипадково нарком продовольства УСРР М. К. Владимиров у квітні 1921 р. на пленумі Харківської міської ради підкреслював: “Наше завдання – з допомогою організованого колективного товарообміну з селом убити індивідуальний обмін та торговельну спекуляцію”¹⁵. Отже, спланований більшовиками товарообмін мав стати не тільки соціально-економічною, але й політико-державною справою.

7 травня 1921 р. РНК РРФСР видала постанову “Про кустарну і дрібну промисловість”, яку було продубльовано декретом ВУЦВК тільки 26 червня 1921 р. Значення цих декретів позитивне, бо всім громадянам дозволялося організовувати дрібні підприємства та займатися кустарними промислами, використовувати найману працю (до 20 осіб без механічного двигуна та до 10 осіб із механічним двигуном), вільно розпоряджатися виготовленою продукцією, закуповувати сировину й обладнання. Тоді значно зросла кількість офіційно зареєстрованих приватних та кооперативних дрібних підприємств, які займалися різноманітними промислами. Істотно зростала кількість виготовленої ними продукції. Про це говорить і більшість істориків¹⁶, і власний аналіз архівних джерел (доповнюємо вищесказане новими прикладами)¹⁷.

Тоді ж, 7 травня 1921 р., РНК РРФСР запровадила постанову “Про керівні вказівки органам влади по відношенню до дрібної і кустарної промисловості і кус-

---

¹² Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам: сборник документов : в 5 томах. – М. : Политиздат, 1967. – Т. 1: 1917–1928 гг. – С. 212–214.

¹³ Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). – К. : Основи, 1996. – С. 202.

¹⁴ Ганжа О. І. Українське село в період становлення тоталітаного режиму (1917–1927 рр.). – К., 2000. – С. 56.

¹⁵ Владимиров М. Продовольчий податок та завдання кооперації // Вісті ВУЦВК. – 1921, 10 квітня. – С. 3.

¹⁶ Сушко О. Непмани...; Олянич В. В. Приватне та кооперативне підприємництво...; Кульчицький С. Комунізм в Україні...

¹⁷ ДАХО. – Ф. Р-470 – Оп. 1. – Спр. 11; Ф. Р-1649. – Оп. 1. – Спр. 40; Ф. Р-503 – Оп. 1. – Спр. 60; Ф. Р-526. – Оп. 1. – Спр. 5; Ф. Р-519. – Оп. 1. – Спр. 30; Ф. Р-503. – Оп. 1. – Спр. 166; Ф. Р-536. – Оп. 1. – Спр. 4; Ф. Р-476. – Оп. 1. – Спр. 130; Ф. Р-1486. – Оп. 1. – Спр. 10.

тарної сільськогосподарської кооперації”¹⁸. На території України ця постанова вступила в дію після постанови РНК УСРР від 21 червня 1921 р.¹⁹ Декретом від 24 травня 1921 р. на вироби та предмети дрібної промисловості поширювалося право обміну, купівлі та збуту²⁰.

Як бачимо, було видано низку декретів і постанов, які легалізували приватне підприємництво. Але ця легалізація не мала повноцінного правового поля, адже в Конституції УСРР 1919 р. зафіксовано скасування приватної власності²¹. А Конституція СРСР 1924 р. позбавляла приватну промисловість і торгівлю статусу соціально-економічної повноцінності, незважаючи на низку конкретних постанов і декретів радянського уряду²².

Для того щоб блокувати дії приватних торговців й активізувати обмінні операції, держава підтримувала споживчу кооперацію. На X всеросійській конференції РКП(б) 26–29 травня 1921 р. було зазначено: “Вважаючи кооперацію головним апаратом для проведення товарообміну, визнати вірною політику укладання договорів органами Компроду з органами кооперації, передачу першими останній товарообмінних фондів для виконання завдань державної влади і під її контролем”²³. У нових умовах споживча кооперація стала зв’язком між робітниками та селянами шляхом ринку і торгівлі.

7 липня того ж року ВЦВК і РНК видали постанови “Про кустарну і дрібну промисловість” і “Про промислову кооперацію”²⁴. Кожному громадянину було надано право вільно займатись кустарним промислом, а також організувати дрібні підприємства, створювати промислові кооперативні товариства або артілі. Це начебто надавало право селянам займатись промислами не тільки задля власних потреб, але й залишалася проблема збуту виготовленої продукції, адже селяни могли здійснювати обмінні операції тільки після сплати продподатку, тоді як для інших такого обмеження не існувало. Це було причиною гальмування товарообміну. Знайдено колективні заяви, які засвідчують неспроможність виконання продподатку. Неспроможність виконання продподатку селянами призводила до збройних сутичок і повстань. Нерівномірність податкових планів призвела до позаекономічного примусу.

---

¹⁸ Экономическая жизнь СССР. Хроника событий и фактов 1917–1959. – М. : Советская энциклопедия, 1961. – С. 76.

¹⁹ Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України (далі – ЗУ України). – Х., 1921. – № 11. – С. 365.

²⁰ Экономическая жизнь СССР. – С. 77.

²¹ Конституція Української Соціалістичної Радянської Республіки. Затверджена Всеукраїнським з’їздом Рад на засіданні 14 березня 1919 р. і прийнята в дефінітивній редакції ЦВК на засіданні 14 березня 1919 р. // Україна. Закони. – Харків : ДВУ, 1920. – С. 4–5.

²² Первая Конституция Союза ССР: (Конституция СССР 1924 года) : сборник документов. – 1948.

²³ КПРС в резолюциях і рішеннях з’їздів, конференцій і пленумів ЦК. – К. : Політвидав України, 1980. – Т. 4. – 558 с. – С. 268.

²⁴ Экономическая жизнь СССР. – С. 82; ДАХО. – Ф. П-1. – Оп. 1. – Спр. 649. – Арк. 35.

8 липня 1921 р. Раднарком УСРР дав право місцевим продорганам застосовувати форму арешту до селян терміном до двох тижнів за невиконання продподатку, а також нарахування пені в розмірі 20 % від суми податку²⁵. За ініціативи місцевої влади до стягнення продподатку почали залучати військові частини. 12 серпня 1921 р. постановою Ради Праці і Оборони²⁶ запроваджено застосування такої форми тиску на селян, як військові постої.

Тільки 29 жовтня 1921 р. В. І. Ленін, виступаючи на VII московській губпартконференції, вперше констатував: задуманий товарообмін не вдався, (“зірвався”, як він висловився), приватний ринок виявився сильнішим²⁷. Восени 1921 р. із переходом від товарообміну до розгорнутої торгівлі активізувався процес підприємницької діяльності. Протягом кінця 1921 – початку 1922 рр. пришвидшувались темпи організації приватного виробництва у різних галузях промисловості.

14 січня 1922 р. РНК УСРР зменшив ставку натурального податку²⁸. Але вже 1 лютого 1922 р. ВУЦВК видав постанову “Про заходи щодо збільшення надходження помолподатку”²⁹. Тож полегшення селяни не відчували, оскільки радянські органи влади продовжували власну політику, спрямовану на наповнення державного бюджету через стягнення податків. А індивідуальні господарства (основа приватного підприємництва) визнавалися відживаними (безперспективними).

Тоді почався процес денационалізації дрібних і середніх підприємств (повернення їх колишнім власникам). Постанова ВУЦВК “Про дрібну і середню промисловість” від 15 лютого 1922 р.³⁰ заклала правовий механізм для становлення й функціонування приватного промислового підприємництва. Националізованими вважалися промислові заклади, якщо: націоналізацію здійснено до 21 червня 1921 р.; підприємство прийнято органами влади за актом приймання; організовано управління підприємством або призначено керівника; та якщо держава витратила кошти на охорону підприємства. “Усі інші промислові підприємства, – зазначалося в постанові, – з кількістю робітників більше п’ятьох з механічними двигунами, або більше десятих без механічного двигуна належать попереднім їх власникам, коли відносно цих підприємств не була переведена до 21 червня 1921 року фактична націоналізація в порядку ст. 2 цієї постанови і можуть бути використані власниками згідно з відповідними законами”³¹. Зазначалось, якщо ці підприємства було відремонтовано, дообладнано, або вони постачалися за державний рахунок, то відшкодування

---

²⁵ ЗУ України. – 1921. – № 15. – С. 493.

²⁶ Там само. – С. 501.

²⁷ *Ленін В. І.* VII Московська губпартконференція 29–31 жовтня 1921 р. Доповідь про нову економічну політику 29 жовтня // Повне зібр. творів : в 55 т. : переклад з п’ятого російського видання. – К. : Вид-во політичної літератури України, 1974. – Т. 44: Червень 1921 – березень 1922 рр. – С. 118.

²⁸ ЗУ України. – 1922. – № 1. – С. 19.

²⁹ Там само. – 1922. – № 5. – С. 91.

³⁰ Там само. – 1922. – № 6. – С. 123.

³¹ Там само. – С. 124.

витрат, яких зазнала держава, мали здійснюватися за рахунок власників, із відновленням їхніх прав³².

Часто в перші роки непу відбіркова комісія ВРНГ замість денационалізації віддавала перевагу закриттю підприємств, що не працювали. Так, протягом 1922–1923 рр. на Харківщині з обстежених комісіями підприємств тільки 14 % денационалізувались. Інші підлягали ліквідації або були підпорядковані місцевим господарським органам. Ще частіше ВРНГ відмовляла колишнім власникам у вирішенні їхніх клопотань. Яскравим прикладом може бути те, що 1922 р. у Богодухівському повіті з розглянутих 30 справ про денационалізацію було відмовлено 27³³. Це зумовлено тим, що більшість нормативних актів радянської держави мала класовий характер. Загалом радянська політика спрямована на дезорганізацію українського селянства, бо вбачала в ньому революційний дух і постійну жагу до самостійності. Уже 10 травня 1922 р. декрет ВУЦВК дав змогу відмовити “куркулям” у поверненні їхнього майна, забраного органами влади до декрету від 15 листопада 1921 р. “Запропонувати судовим та адміністративним установам призупинити всі справи з цим, а надалі не брати їх на розгляд, не повертати майна”, – наголошувалось у постанові ВУЦВК. Як наслідок: законні права селян на їхнє майно було проігноровано, а до “куркульських елементів” застосовувались адміністративні методи впливу (обмеження кредитування, позбавлення виборчих прав, перешкоджання у придбанні сировини, оподаткування за класовим принципом тощо).

Процес денационалізації на Харківщині, як і загалом в Україні, тривав протягом 1922–1927 рр. Тривалий процес денационалізації засвідчує постанова від 30 квітня 1925 р. “Про заміну порядку розв’язання скарг та відмови повернути підприємства їхнім колишнім володільцям”³⁴. Також процес денационалізації виявив суперечливі взаємини між державними органами влади та їх колишніми власниками. Держава визнавала часткову приватизацію промислових підприємств, але заперечувала власне інститут приватної власності. Тож процес денационалізації відбувався досить кволо, що в цілому негативно вплинуло на розвиток приватного підприємництва.

Майже кожного місяця уряд приймав певну постанову. 13 липня 1922 р. ВУЦВК і РНК УСРР ухвалили спільну постанову “Про розряди на продукцію, встановлені для обрахування окладів єдиного продподатку у 1922–1923 рр.”³⁵. Усі платники цього податку поділялися на 12 розрядів залежно від сум доходів. Більшість населення отримувала доходи на рівні прожиткового мінімуму, осіб зі значним доходом майже не було, а отже, не було й реального розшарування населення. Проте диференційоване оподаткування за розрядами потребувало додаткової роботи податкового апарату і збільшення витрат на його утримання, це призводило до того, що витрати на утримання податкового апарату перевищували надходження з податку.

---

³² Там само. – С. 123.

³³ ДАХО. – Ф. Р-1146. – Оп. 1. – Спр. 528. – Арк. 3,5, 7–9, 21, 24, 25–29.

³⁴ ЗУ України. – 1925. – № 43. – С. 543.

³⁵ Там само. – 1925. – № 31. – С. 427.

Із січня 1923 р. запроваджувався прибутково-майновий податок. Його розмір залежав від розміру прибутку платника податків. Відсоток коливався в межах від 0,8 до 15 %, а надалі аж до 25 %. Майновий податок коливався від 0,15 % до 1,5 %. Найвідчутнішим для приватних підприємців став прибутково-майновий податок, який у повному обсязі враховував усю сукупність їхніх прибутків.

1924 р. став переломним, оскільки в економіку активно залучались іноземні інвестиції у формі концесій. Однак радянська політика не змінювалась: витіснити приватника через застосування економічних й адміністративних засобів тиску. Водночас держава продовжувала сприяти кооперації, надаючи їй податкові пільги, незважаючи на те, що протягом другої половини 1923 р. простежується зменшення промислових підприємств споживчої кооперації.

Невдовзі пленум ЦК РКП(б) (31 березня – 2 квітня 1924 р.)³⁶ підкреслив, що боротьба з приватним капіталом має бути основним завданням кооперації, яка являє собою посередника між державною промисловістю і селянським ринком. Також на пленумі вирішено максимально скоротити кредитування приватного сектора. У світлі рішень цього пленуму українські банки згортали кредитування приватників, скорочували фінансування приватної промислової ініціативи.

Також було обмеження в торгівлі. Яскравий приклад – інструкція РНК УРСР від 27 червня 1924 р. “Про торгівлю”³⁷. Згідно з нею, дозволено займатися приватною торгівлею всім громадянам, які мали патент. Тобто селянин не мав права самотужки збувати виготовлену ним продукцію. Це спонукало його до використання послуг посередника, що призводило до збільшення ціни на товар, а отже, і до зменшення попиту на продукцію, виготовлену селянином. Таким чином, селянину ставало дедалі важче конкурувати з кооперацією.

Як у перші роки непу, так і протягом 1924 р. більшовики неухильно прагнули загнати приватника до кооперації. Однак самодіяльне селянське господарство не прагнуло вступати в кооперативи. Тож держава продовжувала надавати пільги кооперації. Промисловий податок улітку 1924 р. для кооперації коливався від 3,36 до 4 %, тоді як для приватників – від 7,56 до 13,81 %³⁸. Водночас посилювався адміністративний контроль над кооперацією з боку держави. 29 вересня 1924 р. Українська економічна нарада ухвалила постанову “Про промислову діяльність української кооперації та її перспективи”, за якою влада свідомо обмежувала активність споживчої кооперації, змушуючи її підприємства працювати переважно в переробній галузі, де б вони не становили великої конкуренції державній промисловості, наприклад млинарстві й переробці насіння соняшнику. Саме в переробних галузях кооперативні підприємства мали потіснити приватний сектор. Підтвердженням посилення втручання держави у промислову діяльність споживчої кооперації можна

---

³⁶ *Сталин И. В. Сочинения* : Т. 1–18 – М. : ОГИЗ; Государственное издательство политической литературы, 1947. – Т. 6. – С. 5–15.

³⁷ ЗУ України. – 1924. – № 37. – С. 641.

³⁸ ДАХО. – Ф. Р-503. – Оп. 1. – Спр. 60. – Арк. 54,57.

вважати постанову ВУЦВК і РНК УСРР від 4 листопада 1925 р. “Про відділи місцевої промисловості окружних виконавчих комітетів”³⁹. Ці відділи отримали право здійснювати нагляд за місцевою кооперативною промисловістю.

Характерна особливість промислової діяльності протягом 1924–1925 рр. – почалося зростання кількості селянських підприємств, які вступили до кооперації. Так, якщо на Харківщині у січні 1924 р. нараховувалося 37 сільських промислових кооперативів, то 1 жовтня 1925 р. їх уже було 193. До кінця 1925 р. до сільських промислових кооперативів входило 56 млинів і крупорушок, 13 олійниць⁴⁰.

У наступні роки продовжився процес кооперування та витіснення приватника. 1925 р. на Харківщині скооперовано 17,7 % селян-промисловців⁴¹. У РРФСР цей показник становив 20 %, в Україні – 15 %. Нижчу питому вагу кооперованих дрібних виробників на Харківщині, порівняно з РРФСР, по-перше, можна пояснити недовірою та негативним ставленням селян до влади. По-друге, кооперація не розв’язувала проблему добування сировини та збуту продукції. По-третє, кооперативна система в перші роки непу була недосконалою, діяла неефективно, призводила до закриття значної кількості кооперативів, про що повідомлялось у пресі. За твердженням професора Є. П. Петрова, в роки непу некооперована група кустарів була “технологічно кваліфікованішою, краще підготовленою до ринкової діяльності, з кращим обладнанням”⁴².

Вища питома вага кооперованих дрібних виробників на Харківщині, ніж в Україні, спричинена тим, що у виробництві переважно використовували дефіцитну сировину та напівфабрикати. Саме великі фабрики постачали сировину та підпорядковували певні стадії виробництва власному регульованому та контрольному нагляду. Оскільки велика фабрично-заводська промисловість у роки непу належала державі, то остання могла регулювати постачання дрібного виробника сировиною, використовуючи такі важелі впливу, як податковий тиск, обмеження кредитування, водночас підтримуючи кооперацію. Як наслідок, селяни були змушені вступати до кооперативів. Звісно, найбільшим був ступінь кооперування в текстильній і металообробній галузях, повільніше об’єднувалися деревообробні та шкіряно-взуттєві промисли.

Цікаво, що нині в Харківській області селяни, які займаються промислами, в аналогічній ситуації: більшість дрібних підприємств технологічно залежать від великих і середніх промислових об’єктів.

Отже, фактично протягом першої половини 1920-х рр. не було прийнято жодного закону про сприяння розвитку селянського приватного підприємництва. Але водночас з’явилося немало постанов, декретів, інструкцій, які обмежували його функціонування. З 1925 р. ситуація змінюється, тиск на приватника слабшає, оскільки

---

³⁹ ЗУ України. – 1925. – № 89. – С. 1304.

⁴⁰ ДАХО. – Ф. Р-536. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 27, 43, 56, 78–89.

⁴¹ Там само. – Ф. Р-1486. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 1–15.

⁴² *Петров Е. П.* К вопросу об экономике мелкой промышленности // *Экономическое строительство.* – 1925. – № 7. – С. 4.

ки державна промисловість в умовах товарного голоду була не в змозі задовольнити споживчий попит.

Протягом 1926–1928 рр. державу найбільше цікавили борошномельна, маслоробна, олійна промисловості, хоча продовжували опановувати та контролювати й інші галузі. Тож кооператори зосередили свої зусилля на першочерговому розвитку харчової промисловості, яка в період прискореного розвитку важкої індустрії мала допомогти державі у забезпеченні населення продовольством.

Після прийняття 1927 р. XV з'їздом ВКП(б) курсу на колективізацію кустарів насильницькими методами зобов'язували вступати до колгоспів або працювати в артільях. Таким чином, руйнувались незалежні настрої селянства, отже, й народних майстрів (кустарів). У 1930-х рр. лише деякі митці, працюючи в артільях, мали змогу у вільний час займатися промислами вдома для продажу на базарі. Одиниці з тих, котрі не входили до артілей, виготовляли для ринку простий гончарний посуд, дерев'яні вироби, ткали килими, виробляли домашні тканини тощо. Проте для домашнього вжитку в Україні продовжували вишивати, у певних місцевостях ткали, оздоблювали елементи традиційного одягу.

Однією із найхарактерніших форм цієї політики був посилений податковий тиск на заможне селянство, яке на практиці вилилось у заплановане пограбування та насильство. Класичний юридичний документ, що засвідчує класовий підхід до селянства, – постанова РНК УСРР “Про ознаки, які визначили селянське господарство як куркульське”⁴³. Ця постанова вийшла тільки 12 серпня 1929 р. До “куркульського” і “підприємницького” типу зараховувалися господарства, які регулярно використовували найману працю; мали млин, олійницю, вітряк, шаповальні, торговельні заклади, шкіряні майстерні або інше промислове підприємство; коли члени господарства (родини) мали прибутки від торгівлі або інші нетрудові доходи. Беручи до уваги ситуацію, більша частина селян, які займалися промислами, належала до класу “куркулів”.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Радянська держава визнала селянські господарства суб'єктом дрібнотоварного підприємництва, але, на відміну від промислових і торговельних закладів, не виписала законодавчо статус власне юридичного й соціального інститутів сільськогосподарського приватного підприємства, тобто сімейно-трудового господарства. Його соціально-економічні ознаки розглядалися тільки в контексті встановлення ставок податку та класової інтерпретації різних груп селянства.

---

⁴³ ЗУ України. – 1929. – № 17. – С. 493.